

GEÇMİŞTEN GELECEĞE
TÜRK DÜNYASI

T. C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
&
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ

GEÇMİŞTEN GELECEĞE TÜRK DÜNYASI

Editörler

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL
Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI
Arş. Gör. İbrahim Kurtcebe AKKUŞ

Bu kitabın tüm hakları T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na aittir.
Kitapta yer alan bölümlerdeki tüm sorumluluk yazarlarına aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

ISBN: 987-975-17-5355-7

Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları

Erzincan - 2022

KIRGIZLARDA ÇEÇENLİK GELENEĞİNİN TEMSİLCİSİ KUYRUÇUK.....	2005
Representative of the Chechen Tradition in the Kirgiz: Kuyruchuk	
MAYRAMGÜL DIYKANBAY	
DEDE KORKUT KİTABI'NIN TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ	2014
Jabbor ESHONKULOV (Cabbar IŞANKUL)	
ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН БИЛИНГИВИЗМДЕГИ ОРДУ	2018
İki Dillilik Yaraticılığında Cengiz Aytmatov'un Aldığı Yeri	
Dzapanov (Capanov) Attokur	
ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫ ҰЛЫҚТАҒА «АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТІ.....	2023
Ulusal Fikri Yücelten “Akzhol” Gazetesi	
KOİGELDYEVA Z. & DYUSSENOVA N.	
МОГОЛСТАНДЫН КАЛКЫНЫН – ТҮРК ЭТНОМАДАНИЙ ЖАЛПЫЛЫҒЫ.....	2030
Turkic – Ethnokultural Community Of The Population Of Mogolistan	
TEMIRKUL ASANOV	
Көчмөн элдердин калыптануусунда элдик оюндардын өзгөчөлүктөрү	2040
Göçebe Halkların Oluşumunda Halk Oyunlarının Özellikleri	
MOLDOBAEVA N.B.	
АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ІЛІМІ – ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМ МОДЕЛЫНДЕГІ МОРАЛЬДЫҚ КОДЕКС	2044
Science Of Abai «The Complete Man» – A Moral Code In The Turkish Model Of Worldview	
ERBAI T.M.	
«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮКТҮН КЭЭ БИР ТҮРЛӨРҮНҮН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....	2049
Representation of some types of Kyrgyz production in the epic "Manas"	
SULTANALIVA NAZIRA ISHENBEKOVNA	
Түрк дүйнөсүндө Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанынын таанылышы жана изилдениши.....	2056
Cusup Balasagin'in «Kutadgu Bilig» Destanının Türk Dünyasında Tanınması ve İncelenmesi	
Turdubaeva Nazgul Sharshenaliyevna	

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН БИЛИНГВИЗМДЕГИ ОРДУ

İKİ DİLLİLİK YARATICILIĞINDA CENGİZ AYTMATOV'UN ALDIGI YERİ

Dzapanov (Capanov) Attokur*

B.N Yeltsin'in adını taşıyan Kırgız-Rus Slav Üniversitesi Profesörü

Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Devlet ve Hukuk Enstitüsü kıdemli araştırmacısı

Telefonu: +996 709 247 538

e-posta adresi: Ato028@mail.ru

Аннотация: *Макалада дүйнөлүк адабий чыгармачылыктын бийиктигине Ч.Айтматовдун ХХ-кылымдын классикалык кыргыз жазуучусу катары таанылышы анын кош тилдүү чыгармачылыгы, билингвалык адабиятка келиши менен анын чыгармаларынын башка тилдерге которулуу процесси да башталгандыгы, кыргыз адабияттаануусунда билингвист-адабиятчылардын алгачкы саптарында тургандыгы, чыгармачылыгын изилдөөдөгү анын орду өзгөчө экендиги, кыргыз жазуучусунун билингвалык чыгармачылыгынын аркасында кыргыз адабият таануусунун дүйнөлүк адабият таануудагы изилденүү багыты кеңири кулач жайып, кезегинде адабият таануунун жана сындын процесси таланттуу кыргыз жазуучусунун улам кийинки чыгармасынын башка тилдерге которулушуна өбөлгө болгондугу баяндалат.*

Негизги сөздөр: *дүйнөлүк адабият, кыргыз адабияты, Айтматов, билингвизм*

Аçıklama: *Makalede, Ch. Aytmatov'un 20. yüzyılın klasik bir Kırgız yazarı olarak tanınması, dünya edebi yaratıcılığının zirvesi, iki dilli çalışması, eserlerini diğer dillere çevirme süreci de iki dilli edebiyata girmesiyle başladı. , Kırgız edebiyat araştırmalarında iki dilli yazarlar arasında ilk sıralarda yer alması, eserinin incelenmesinde özel yeri, Kırgız yazarın iki dilli çalışması sayesinde dünya edebiyat araştırmalarında Kırgız edebiyat çalışmalarının araştırma yönü genişlemiş, buna karşılık edebi çalışmalar ve eleştiri süreci de yetenekli Kırgız yazarın sonraki eserlerinin tercümesine katkı sağlamıştır. diğer dillere.*

Anahtar kelimeler: *dünya edebiyatı, Kırgız edebiyatı, Aitmatov, iki dillilik.*

* Джапанов Атокур Асаналиевич

Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин профессору,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун улук илимий кызматкери

Телефону: +996 709 247 538

Электрондук дареги: Ato028@mail.ru

Билингвизм чыгармачылыгындагы Ч.Айтматовдун орду

XX-кылымда атактуу америка жазуучусу Э.Хемингуэй, испан жазуучусу Г.Маркес сыяктуу дүйнөлүк ысымы бар жазуучулар катарында турган Чыңгыз Айтматовдун ысымысыз жеке эле кыргыз эмес, дүйнөлүк адабияттын тарыхын элестетүү мүмкүн эмес. «Египет пирамидасынан бир ташты жылаңач кол менен сууруп алуу мүмкүн болбогондой эле», «Дүйнөлүк адабият пирамидасынан Ч.Айтматовдун ысымын» алып таштоо мүмкүн эмес. Дүйнөнүн 170 тен ашык тилине которулган Ч.Айтматовдун чыгармалары дүйнөлүк классикалык чыгармалардын пирамидасында эң көп тилге которулгандыгы менен да өзгөчөлөнүп турат. Бул маселе тууралуу өзүнүн салмактуу оюн айткан белгилүү адабият таануучу К.Асаналиевдин минтип жазганы бар: «Маселен алсак, Шевченконун «Керээзи» бир гана украин тилинде, Пушкиндин «Эсимде бар бир сонун учур» бир гана орус тилинде жаралгандай, Осмоновдун «Отуз жашы» да бир гана кыргыз тилинде жаралууга тийиш болгон өзүнчө бир шедевр. Мыкты котормочулар бул поэтикалык үлгүлөрдү башка тилде жетишерлик деңгээлде эле кооздоп, түрдөнтүп, жасалгалап «сүйлөтө» алат, бул талашсыз. Бирок, баары бир түп-нуска жаралган улуттук тилдин көрүп-таануу өзгөчөлүгүнөн келип чыккан не бир кайталангыс поэтикалык боектор котормодо толук түрдө сакталбайт, кандайдыр бир жеринен кемийт, бөксөрөт» [1,51-б.]. Бул жагына келгенде, адабияттагы поэзиялык жана прозалык чыгармаларды башка тилдерге которуу маселелери келип чыкпай койбойт, бирок кайсы гана тилде жазылган чыгарманы албайлы, автордун өзү окуянын нукура жанрын таба билиши кезегинде ал чыгарманын ийгиликтүү которулушуна да оңтойлуу өбөлгө түзөт. Казактын белгилүү акыны О.Сулейменов Пушкин тууралуу айтып жатып: «Он владел всеми жанрами: если материал требовал выражения в прозе, не насиловал его стихами» деген оюна толук кошулууга болот.

Адабий чыгармачылыктын жолунда окуялык материалдын жанрын гана эмес, анын адабий-көркөм тилин таба билүү жана да ошондой эле деңгээлдеги негизги факторлордон болуп саналары шексиз. Бул жагынан алганда адабий сүрөткердин кош тилдүү чыгармачылыкка ээ болуусу, башкача айтканда, эки тилде бирдей сүйлөй да, жаза да билүүсү өз артыкчылыктарын бербей койбойт.

Дүйнөлүк адабий чыгармачылыктын бийиктигине Ч.Айтматовдун XX-кылымдын классикалык кыргыз жазуучусу катары таанылышы анын кош тилдүү чыгармачылыгы десек жаңылыштык болбос.

Көптөгөн өлкөлөрдө адамдар өз эне тили менен катар, көп улуттуу мамлекеттерде орус тили сыяктуу калктар аралык расмий тилдер да жок эмес. Ал эми өз эне тили менен катар дагы бир калктын адабий тилин жогорку деңгээлде бирдей өздөштүргөн инсандардын катарына биринчи кезекте кош тилдүү жазуучуларды, адабият окумуштууларын жана котормочуларды кошууга болот. Бул маселеге жазуучунун өзү мындайча түшүндүрмө берет: «... билингвизм ар башка тилдерди тогоштурат, демек, ар түрдүү формадагы ойлонуу, дүйнөнү ар түрдүү таанып-сезүү, бул болсо, илимдердин жана маданияттардын кездешүүсүндөгү көрүнүш катарында аң-сезимдин жаңы деңгээлин жаратат» [1,39-б.]. Кыргызстан көптөгөн өлкөлөр сыяктуу эле кош тилдүү мамлекеттердин катарында туруу менен өзүнүн адабий жана маданий байланыштарын көбүнесе билингвалык чыгармачылык аркылуу ишке ашырып келе жатат.

Өзүбүз сөз кылып жаткан Ч.Айтматовдун билингвалык чыгармачылыкка келишиндеги маселеге келгенде: «Жазуучу өзүнүн адабий ишмердигин адегенде эле орус тилинде баштаганы белгилүү («Газетчик Дзюйю», «Ашим» аңгемелери). Кийинчерээк «Делбирим» («Тополек мой в красной косынке») повестин да автор орус тилинде жазат. Мына ушундай жетишерлик адабий тажрыйбаларга карабастан, Ч.Айтматов өзүнүн орус тилине өтүү мезгилин «Гүлсарат» (1966-ж.) повести менен түздөн-түз байланыштырат» [1,55-б.] – деп, К.Асаналиев белгилегендей,

Ч.Айтматов өзүнүн чыгармачылыгындагы адабий-билингвизмге «Гүлсарат» повестин жазгандан соң жетишкендигин белгилейт.

Албетте кезегинде жазуучунун билингвалык чыгармачылыкка өтүүсүн шарттаган жагдайларга карата: «Мына ушул «Гүлсарат» повестинен улам жаралган кыргыз адабиятындагы кырдаалга байланыштуу эмне үчүн орус тилине өтүүгө туура келди деген суроого Ч.Айтматов ар дайым жана туруктуу түрдө, ал турмак акыркы убакка чейин, бир гана мааниде жооп берип келди. Жазуучунун берген жоопторунда көбүнчө көркөм чыгарманы түшүнүүдө жана интерпретациялоодо жергиликтүү адабий сындын профессионалдык жана компоненттик жетиле электигине басым коюлду» [1,55-б.] – деп, К.Асаналиев эң туура баамдагандай, орус адабий тилинде жазылган «Гүлсарат» повестине карата адабий-билингвалык билими бар жазуучулардын жана окумуштуулардын болушун шарттап турган жагдайлар бар болчу. Кыргыз-орус адабий-билингвалык чыгармачылык байланышын түзүүдө Ч.Айтматов өзүнүн алгачкы эле повесттери «Бетме-бет», «Жамийла» повесттери аркылуу жетишкен болчу.

«... Чыңгыз Айтматов кыргыз-орус тилинин кошула баштаган чекитинде «Бетме-бет», «Жамийла» повесттери менен улуттук адабиятка «сырттан» түшкөндөй болуп, кирип келди. Кирип келгенде да күтүүсүз адабий кырдаал менен, дезертир күйөөсүн акыркы чекитине чейин коргоп калууга аракет кылган Сейденин, фронтто жүргөн күйөөсүн таштап, башка бирөөнү «ээрчип» кеткен Жамийланын образы менен кирип келди. Эгерде бул чыгармалар адегенде орус тилинде жарыяланбаган болсо, эгерде бул чыгармалар 1958-жылы Москвада өзүнүн тиешелүү бийик баасын жалпы союздук деңгээлде албаган болсо, жаш Чыңгыздын адабий тагдыры кандай болот эле, ким билет... Мен ойлойм, кантсе да билингвизм Чыңгыз Айтматовдун тагдырына да, жазмышына да бүткөн бакыт-таалайы да экен» [2, 124-б.] – деп, К.Асаналиев жазгандай, дал ушул билингвалык чыгармачылык аркылуу Ч.Айтматовдун адабий чыгармачылыктын дүйнөлүк процессине аралашып эле эмес, ага чоң таасирин тийгизүүгө жетишип отурат.

Биз өзүбүздүн бул чакан макалабызда кыргыз адабияттаануусундагы билингвалык чыгармачылыкты изилдеген алгачкы окумуштуулардын бири К.Асаналиевдин пикирлерине, эмгектерине кайрылып отурганыбыз бекеринен эмес. Анткени, белгилүү адабият окумуштуусу кыргыз адабияттаануусундагы билингвист-адабиятчылардын алгачкы саптарында тургандыгы, кезегинде Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөдөгү анын орду өзгөчө экендигин белгилеп кетүүгө тийишпиз.

Дегеле билингвизм маселесинин изилдене башташы ХХ кылымдын 60-жылдарына туура келип, өзүнүн билингвалык чыгармачылыгы менен адабиятка кирип келген Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармачылык мезгилине туура келет.

«Исследование феномена билингвизма было начаты совсем недавно в 60-е годы ХХ века, силами лингвистов, которые первыми обратились к этой проблеме. Однако уже в конце этого десятилетия интересы ученых перемещаются в другую область науки - психологию, и те разработки, что были сделаны некоторыми учеными лингвистами, остались невостребованными до сегодняшнего времени.

...Постепенное сращение многих отраслей наук под единым многоаспектным явлением «билингвизм» привело к появлению современной новой науки «билингвологии» [3,3-б.]. Кош тилдүү адамдарды – билингва десек, ал эми үч тилде сүйлөй-жаза билгендерди - полилингвалар, андан көп тилдүүлөрдү – полиглоттор дейбиз. Бул жагынан алганда, үч тилде жазуучуну дүйнөлүк адабияттын тарыхынан көбүнесе жолуктура албасак, полингвалык жана полиглот окумуштуулардын катары көп эле.

Кыргыз адабият таануусунун тарыхында С.Карачев, К.Тыныстановдор кош тилдүү чыгармачылыктын пайда болушунун башында турса, анын калыптанып өнүгүшүндө Ч.Айтматовдун орду өзгөчө десек болот. Ал эми тил илиминде Поливановду полиглот аташса, адабиятта К.Асаналиев, О.Ибраимов, Г.Сооронкулов жана башка билингвист окумуштууларыбыз бар.

Ч.Айтматовдун билингвалык адабиятка келиши менен анын чыгармаларынын башка тилдерге которулуу процесси да башталгандыгын белгилеп кетүү абзел.

«Качественные изменения, исподволь происходившие в киргизской литературе, к концу 50-х годов позволили ей уверенно заявить о себе не только на всесоюзной, но и на мировой арене. Наиболее значительным и ярким выражением этих перемен явились, несомненно, создание Ч.Айтматовым повести «Джамиля» и публикация ее Луи Арагоном в Париже в апреле 1959 года» [4,6-б.] – деп, белгилүү айтматов таануучу Л.Ф.Строилов жазгандай, дал ушул билингвалык адабий алакалары кылымдар бою калыптанып келген орус-француз адабий чыгармачылык жана илимий байланыштары орус тилинде жарык көргөн Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестине кеңири жол ачып берген болчу. Анткени, өз кезегинде Луи Арагондун француз-орус тилдериндеги билингвалык билими келип, Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестинин француз тилине которулушу ишке ашкан.

«Исключительно важную роль признание этой повести во Франции сыграло также и в творческой судьбе самого писателя: в ту памятную весну он впервые по-настоящему поверил в самого себя, в свой незаурядный талант. Позднее, четверть века спустя, в беседе с Французским критиком и публицистом Шарлем Арошем он скажет: «Именно Арагон открыл мне путь в литературу. Благодаря ему я начал верить в себя... я хотел бы со всей силой подчеркнуть решающее значение этой поддержки, какой явились для меня его перевод повести и его предисловие к ней» [4,6-б.] – деп, жазат Л.Ф.Строилов. Албетте, билингвалык чыгармачылыктын калыптанышы үчүн, өнүккөн билингвалык илимдин зарылдыгы канчалык даражада тургандыгын жана эки эле эмес, андан көп тилди билген адабият окумуштууларынын болушу, ар бир улуттук адабият таануусунун жана тил таануусунун маанилүү маселелеринен экендигин бекеринен эмес.

Адабият таануунун бул маселесине кайрылып жатып Л.Ф.Строилов:

«Об успехе повести киргизского автора в Париже свидетельствовали прежде всего восторженные отклики прогрессивной критики, появившиеся в столичной и провинциальной прессе сразу же вслед за выходом повести в свет, публикация ее отдельных глав на страницах молодежных демократических журналов «Фий де Франс», «Авангард»... к откликам и рецензиям на повесть, принадлежащих перу авторитетных критиков и в первую очередь, конечно, к предисловию, предпосланному повести Л.Арагоном, который первым на Западе открыл талант Ч.Айтматова и ввел его в мировую литературу» [4,8-б.] – деп, жазгандыгы, адабий билингвалык чыгармачылыктын калыптаныуу жана андан ары өнүгүп кетүү процессинде адабий илимдин бийик ролун көрсөтүп турат.

Кыргыз жазуучусунун билингвалык чыгармачылыгынын аркасында кыргыз адабият таануусунун дүйнөлүк адабият таануудагы изилденүү багыты кеңири кулач жайып, кезегинде адабият таануунун жана сындын процесси таланттуу кыргыз жазуучусунун улам кийинки чыгармасынын башка тилдерге которулушуна өбөлгө болгон эле.

«Чыңгыз Айтматовдун азыркы окурмандары үчүн, «Гүлсарат» менен «Ак кемеге», «Кылым карытар бир күн» менен «Кыяматка», «Кассандра тамгасы» менен «Тоолор кулаганда» романдарына чейин бирден өткөрүп, элеп окуп чыккандар үчүн, балким, качандыр бир учурда

«Жамийла» повестине ушунчалык суктанып, таң калуу, тамшануу түшүнүксүз эле «бирдеме» сыяктуу көрүнөр. А чынында андай эмес. Биринчиден «Жамийла» бул Ч.Айтматовдун чынында да кайталангыс, эч качан өчүнөн өчпөс жаштык кезинин шедеври» [2,123-б.].

Чындыгында эле улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун дүйнөлүк адабиятка жана илимге болгон сапарынын башатында турган «Жамийла» повести, бир эле жазуучунун эмес, бүтүндөй кыргыз адабиятынын билингвалык чыгармачылыгынын жана илиминин өнүгүшүндө өзгөчө орунда турган повесттери жана романдары турат.

Адабияттар

1. Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн. – Б., 1995.
2. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме-баян. – Б.: БГУ, 2008.
3. КовалеваТ. В.Билингвизм в русской культуре XVIII - середины XIX вв. Автореферат.-Санкт-Петербург, 2007.
4. Строилов Л.Ф. Творчество Чингиза Айтматова в западноевропейской критике. – Ф.: Кыргызстан, 1988.

